VLAGTWEDDE

gemeentebeschrijving
regio Oldambt/Westerwolde

Monumenten Inventarisatie Project provincie Groningen

colofon

uitgever : Provincie Groningen

samenstelling : P. Harkema
M.H. Panman

eindredactie
en lay-out : L. Hacquebord

INLEIDING

De gemeentebeschrijving van Vlagtwedde is ontstaan in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Dit project is geïnitieerd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en uitgevoerd door de provincies. Het heeft als doel een globaal overzicht te geven van de stedebouw en bouwkunst uit de periode 1850-1940. De inventarisatie is per provincie, gebiedsgewijs aangepakt. Voor de provincie Groningen waren dat de volgende gebieden: het Hogeland (inclusief de gemeente Slochteren), het Westerkwartier, het Oldambt, de Veenkoloniën en het Gorecht.

Om greep te krijgen op het inventarisatiegebied is de volgende methodiek ontwikkeld:
1 er is een regiobeschrijving gemaakt van elk van de hierboven genoemde gebieden, die een algemeen kader biedt voor de uitgevoerde inventarisaties;
2 in samenhang daarmee is per gemeente een gemeentebeschrijving opgesteld, die nader ingaat op de ontwikkelingen in die gemeente;
3 verder zijn door middel van veldwerk structuren en objecten uit de betreffende periode geïnventariseerd. De inventarisatie heeft tevens als toetsing gediend van de regio- en gemeentebeschrijving.

In de gemeentebeschrijving van Vlagtwedde wordt in het kort een beeld geschetst van de ontwikkelingsgeschiedenis van de gemeente tot 1940. De volgende aspecten komen hierbij aan de orde:

1 begrenzing en ligging van het gebied
2 ontstaansgeschiedenis
3 grondgebruik
4 infrastructuur
5 nederzettingsstructuur.

Na deze ontwikkelingsschets van de gemeente wordt tenslotte in hoofdstuk 6 doel en methodiek van het stedebouwkundig veldonderzoek en de inventarisatie van de bouwkunst weergegeven.
Door de hele tekst staan steeds tussen haakjes inventarisatienummers vermeld. Hiermee wordt verwezen naar het vijf delen tellende rapport "Registratie cultuurhistorische waardevolle objecten", waarin de resultaten zijn neergelegd van een tussen 1981 en 1990 uitgevoerde inventarisatie van de bouwkunst in het herinrichtingsgebied Oost-Groningen.

Bij de totstandkoming van deze gemeentebeschrijving en de inventarisatie hebben wij van de kant van de gemeente alle mogelijke medewerking ontvangen. Wij willen haar hiervoor hartelijk bedanken.

P. Harkema
M.H. Panman

bellingwedde

stads-
kanaal

Vlagtwedde
Hebrecht
Poldert
Stobben
Rhederveld
Weite
Vledder-
kampen
Stakenborg
Vlagtwedder-Veldhuis
Bourtange
Renneborg
Ellersinguiterveld
Wilsende
Wallingbuurmarke
Harpel
Pallen
Wallinghuizen
Weddermerveld
Plaggenborg
Jipsinghuizen
Jipsinghuizer
Jipsingboerveld
Lammerweg
Over de Dijk
Rijsdam
Sellingen-zwartevenn
Leemdobbe
Sellingerveld
Sellingen
WEST-
DUITS-
LAND

stads
kanaal

Ter Apelkanaal
Gemeente
Vlagtwedde
Ter Apel
Landermarke
Burgemeester
Heinsdorp
Bunnlah
WEST-DUITSLAND
DRENTHE

GEMEENTE
VLAGTWEDDE

0 2,5 KM

Inhoudsopgave

GEMEENTEBESCHRIJVING VLAGTWEDDE.....1

1 Ligging.....1

2 Ontstaansgeschiedenis.....2
2.1 Geologische geschiedenis.....2
2.2 Bewoningsgeschiedenis.....3

3 Grondgebruik.....6
3.1 Agrarisch grondgebruik.....6
3.2 Niet-agrarisch grondgebruik.....8

4 Infrastructuur.....11
4.1 Landwegen.....11
4.2 Waterwegen.....11
4.3 Tram- en spoorwegen.....14
4.4 Overig vervoer.....15

5 Nederzettingsstructuur.....16
5.1 Algemeen.....16
5.2 Nederzettingsstructuur per dorp.....17
- Ter Apel.....17
- Barnflair.....19
- Terapelkanaal.....20
- Jipsingboermussel.....20
- Sellingen.....21
- Vlagtwedde.....22
- Barlage.....23
- Bourtange en Bakovensmee.....24
5.3 Verspreide bebouwing.....25
- Veenkoloniale nederzettingen.....25
- Es- en aanverwante nederzettingen.....25
- Ontginningsnederzettingen.....28

INVENTARISATIERESULTATEN

6 Inventarisatie stedebouw en bouwkunst.....30
6.1 Stedebouwkundig veldonderzoek.....30
6.2 Gebieden met bijzondere (stedebouwkundige) waarden.....31
- Het A.G.O.-dorp.....31
- Hebrecht.....32
6.3 Inventarisatie van de bouwkunst.....34

LITERATUUR.....35

GEMEENTEBESCHRIJVING VLAGTWEDDE

1 Ligging

De gemeente Vlagtwedde ligt in de uiterste zuidoostpunt van de provincie Groningen. Samen met de gemeente Bellingwedde en een gedeelte van de gemeente Stadskanaal (de voormalige gemeente Onstwedde) vormen deze de landschappelijke eenheid "Westerwolde".
De gemeente Vlagtwedde grenst in het noorden aan de gemeente Bellingwedde, in het oosten aan Duitsland, in het zuidoosten aan de provincie Drenthe (gemeente Odoorn) en in het westen aan de gemeente Stadskanaal.

Het grondgebied van de gemeente beslaat 17.044 ha.

Tot deze gemeente horen de grotere dorpen Bourtange, Sellingen, Ter Apel, Ter Apelkanaal en Vlagtwedde.
De talrijke gehuchten in deze gemeente zijn de volgende: Abeltjeshuis, Bakovensmee, Barnflair, Borgertange, Borgerveld, De Bruil, Burgemeester Beinsdorp, Ellersinghuizen, Hanetange, Harpel, Hasseberg, Hebrecht, 't Heem, Jipsingboermussel, Jipsingboertange, Jipsinghuizen, Lammerweg, Laude, Lauderbeetse, Laudermarke, Lauderzwarteveen, Leemdobben, De Maten, Munnikemoer, Over de Dijk, Overdiep, Pallert, Plaggenborg, Poldert, Renneborg, Rhederveld (gedeeltelijk), Roelage, Rijsdam, 't Schot, Sellingerbeetse, Sellingerzwarteveen, Slegge, Stakenborg, Stobben, Ter Borg, Ter Haar, Ter Walslage, Ter Wisch, Veele, Veerste Veldhuis, Vlagtwedder-Barlage, Vlagtwedder-Veldhuis, Weende, Weenderveld, Weite, Wessingtange, Wollingboermarke, Wollinghuizen, Zandberg (gedeeltelijk), Zuidveld (Provinciale Almanak 1985).

In 1949 en 1963 heeft de gemeente Vlagtwedde grenswijzigingen ondergaan met de gemeente Bellingwedde. Het noordoostelijke gedeelte van Hebrecht en het Rhederveld zijn daarbij aan Vlagtwedde toegekomen.
In 1974 vond in het uiterste zuidwesten een wijziging van de grens met de gemeente Emmen (Drente) plaats. Hierdoor kwam het gehucht De Maten in de gemeente Vlagtwedde te liggen.

2 Ontstaansgeschiedenis

2.1 Geologische geschiedenis

De huidige oppervlaktevormen hebben onder invloed gestaan van de laatste twee ijstijden van het Pleistoceen en het Holoceen. Tijdens het Saalien (de één na laatste ijstijd, circa 120.000 jaar voor Chr.) heeft Nederland een vijftal landijsbedekkingsfasen gekend, waarvan de laatste voor de geomorfologie van Westerwolde, en dus voor de gemeente Vlagtwedde, van belang is geweest. Het terugtrekkende landijs kende toen een stilstandperiode in Oost-Groningen, waarbij langs het ijsfront de ondergrond opgedrukt werd tot lage heuvels. Voorbeeld hiervan is de Hasseberg (+ 14m. NAP).

Gedurende de laatste ijstijd, het Weichselien (circa 70.000 jaar voor Chr.) bereikte het landijs Nederland niet. De ligging ervan was echter zo nabij dat in ons land sprake was van een toendraklimaat met een blijvend bevroren ondergrond. Door de fluctuerende afvoer van smeltwater ontwikkelde zich een vlechtend bekensysteem, dat vooral ten oosten van de Ruiten A te vinden was en die "rillen" worden genoemd. Veel van deze rillen zijn door egalisaties niet meer zichtbaar. Er werden verder door de wind grote hoeveelheden zand aangevoerd, die als een dikke laag werden afgezet (dekzand), waarbij plaatselijk langgerekte dan wel paraboolvormige ruggen ontstonden. Door latere processen zoals insnijding van beken, locale verstuivingen en egalisaties is de oorspronkelijke topografie nogal gewijzigd. Ook ontstonden er komvormige laagten die o.a. zijn gevormd door de wind (het Koelveen bij Wollinghuizen) of de zgn. pingoruïne. Deze is ontstaan doordat in de bodem een groeiend ijslichaam aanwezig was waardoor de bovengrond werd opgeperst en zijdelings afgleed. Een voorbeeld hiervan is de laagte in het bos achter Laude, de Poststruiken.
Gedurende het Holoceen werd het geleidelijk warmer en vochtiger. Daardoor ontwikkelde zich op de hogere gronden bos, terwijl in de lage delen veen begon te groeien, op plaatsen waar de afwatering stagneerde, dat zich op den duur over de hoge gronden uitbreidde. In het veen ontwikkelden zich beken die het veenwater afvoerden, waarbij deels het vlechtende riviersysteem werd benut. De beken ontsprongen in veenmeren.
Als gevolg van verveningen en verdere ontginningen is de huidige situatie ontstaan.

Bovenstaande ontwikkelingen hebben in de gemeente Vlagtwedde geleid tot de volgende bodemsoorten:
In het beekdal van de Ruiten A/Mussel A/Westerwoldse A komen voor de zandgronden waarin geen duidelijke podzol is ontwikkeld en de moerige gronden (5-40 cm veen in het profiel) en veengronden (meer dan 40 cm veen in het

profiel) al dan niet in associaltie met zandgronden.
In het randveen-heide-ontginningsgebied hebben zandgronden de grootste verspreiding. Op vele plaatsen bevindt zich een veenlaag in het profiel, meestal onder een zanddek. Onder het veen komt meestal binnen 120 cm diepte dekzand voor. Een groot deel van de zandgronden, de moerige gronden en de veengronden in de dekzandvlakte is vergraven.
In het veenkoloniale ontginningsgebied (drie kleinere gebiedjes) bestaat de bodem overwegend uit dekzand, met in het profiel een veenlaag van wisselende dikte (van 5 cm tot meer dan 80 cm). De bovengrond bestaat in het veenkoloniale ontginningsgebied meestal uit zand, vrijgekomen bij het graven van wijken, vermengd met de teruggezette bolster.

De gemeente Vlagtwedde loopt op in de hoogteligging van noord naar zuid. Het laagste punt is 1.3 +NAP in het noorden, langs het Veelerdiep. Het hoogste punt is de Hasseberg (14,2 +NAP), gelegen aan de grens met Duitsland. Verder is de hoogteligging in het zuiden van de gemeente rond de 12+ NAP, bv. 12.8 +NAP bij Barnflair.
Voor een beeld van de hoogteligging van Westerwolde de volgende cijfers voor plaatsen van noord naar zuid: Blijham 0 NAP, Wedde 1 + NAP, Vlagtwedde 3 + NAP, Sellingen 8 + NAP, Ter Apel 10 + NAP, Roswinkel 13 + NAP.

2.2 Bewoningsgeschiedenis

De oudste vestingsplaatsen van de bevolking waren meestal de hoge en droge zandgronden in het wadgebied langs kreken. De eerste esdorpen ontstonden vermoedelijk in de 17e eeuw, zoals Vlagtwedde en Sellingen. De akkers (essen) waren gelegen op de dekzandruggen langs beekdalen en op stuwwallen. Ze moesten regelmatig bemest worden, waarvoor een kleine veestapel (meest schapen) nodig was en een grote oppervlakte woeste grond. De woeste grond diende als weide en voor het steken van plaggen, die in de potstal gebruikt werden voor het opvangen van de mest. De potstal werd eens per jaar leeg gehaald, waarbij het mengsel van mest en heideplaggen op de akkers werd verspreid. Door deze wijze van bemesting werden de gronden met circa 10 cm per 100 jaar opgehoogd. Dit gesloten landbouwsysteem heeft tot circa 1900 voortgeduurd hetgeen betekent dat de oudste essen thans 1 meter zijn opgehoogd. Door de komst van de kunstmest werd het gesloten systeem doorbroken. Er was niet zoveel woeste grond meer nodig waardoor vele heide-ontginningen konden plaats vinden.

Doordat de akkers slechts een beperkte bevolking konden voeden, waren velen gedwongen zich op den duur elders te vestigen. Zo ontstonden door voortdurende groei van de

bevolking in de 9e-10e eeuw essenzwermdorpen (esgehuchten) op de kleinere dekzandruggen langs het beekdal. Voorbeelden hiervan zijn: Ellersinghuizen, Jipsinghuizen, Laude, Ter Borg, Ter Haar, Ter Wisch, Weende, Wollinghuizen.
De voortgaande vestiging van mensen leidde tot een verkleining van de oppervlakte woeste grond die van het grootste belang was voor de bedrijfsvoering van het essensysteem. Men zag zich genoodzaakt de in gebruik zijnde woeste grond toe te eigenen; zo ontstond de marke-organisatie (11e-12e eeuw). Het woord marke betekent in eerste instantie grens. De verschillende boerengemeenschappen markeerden ten opzichte van elkaar hun invloedssferen. Ook binnen iedere gemeenschap werden de rechten van de individuele boeren omschreven en vastgelegd. De woeste gronden werden door de boeren gemeenschappelijk gebruikt. Intern waren afspraken gemaakt in welke verhouding iedere ingezetene ervan mocht profiteren. Grote boeren waren meer gerechtigd dan kleine boeren. De grens tussen twee marken bestond veelal uit een houtwal met greppels aan beide zijden. De marke kreeg niet alleen betekenis als "grondgebied binnen de grenzen" maar ook als "sociaal instituuut": vaak werden allerlei zaken betreffende het dorp en ook de rechtspraak in de marke-organisatie geregeld.
Pas in de loop van de vorige eeuw werden de markegronden verdeeld: in 1845 die van Wedde en pas in 1882 de markegronden van Jipsinghuizen.

In het hoogveengebied langs de Ruiten A in het zuiden van de gemeente Vlagtwedde ontstond in 1216 het klooster Ter Apel, dat door Premonstratenzers of Norbertijnen is gesticht. Rond 1400 was het klooster, dat uit eenvoudige lemen gebouwen had bestaan, verlaten. In 1465 werd er een nieuw stenen klooster gebouwd.
De eerste veengraverij in dit gebied ontstond in de 13e-14e eeuw. Vaak werd dit gedaan door kloosters (die bezaten immers veel arbeidskracht en kapitaal) maar van het klooster van Ter Apel is niets bekend van de rol die het heeft gespeeld bij de verveningen en ontginningen.

Door de strategische ligging van Westerwolde temidden van het Bourtanger moeras, waardoor de heirweg (=legerweg) via een smalle zandrug (tange) naar Duitsland liep, werd hier in 1580 begonnen met de aanleg van de vesting Bourtange. Daarbij werden sloten gegraven, inundatiedammen en leidijken aangelegd. In 1687 en 1688 werden leidijken aangelegd die liepen van Munnikemoer tot Wessingtange, vervolgens richting Jipsinghuizen, waar ze op het Moddermansdiep aansloten. De dijk zette zich voort aan de westzijde van het Moddermansdiep tot ten noorden van Bourtange.
Andere maatregelen, die met de natuurlijke beveiliging te maken hadden waren onder andere het aanleggen van de Bakovenkade ten noorden van Bourtange, de Dwarsdijk bij Jipsinhuizen, de Muizendijk bij Rijsdam, de Oude

Veendijk en de Nieuwe Veendijk.

In het veengebied van Vlagtwedde werden plaatselijk bepaalde delen in cultuur genomen die meestal als heidegebied gebruikt werden. Deze waren vaak begrensd door beplantingen (o.a. Veeler Veenen, Vlagtwedder Venen, Wollinghuizervenen, Smeerlingervenen, Molenkamp). De woeste gronden zijn lang ongebruikt blijven liggen door de gebrekkige ontsluiting en de beperkte hoeveelheid mest. Na 1920 gaat de gemeente Vlagtwedde in het kader van de werkverschaffing als anti-crisispolitiek woeste gronden ontginnen. Hierdoor trekken allerlei kolonisten uit de Veenkoloniën, Drenthe, Friesland, Holland en Overijssel naar Westerwolde. In 1925 wordt op initiatief van de gemeente Vlagtwedde de N.V. Ontginningsmaatschappij officieel opgericht. Zeer veel gemeenten sluiten zich bij de N.V. aan. Tot 1-1-1940 wordt door deze N.V. in Westerwolde 2669 ha woeste grond aangekocht, circa 2000 ha woeste grond ontgonnen en 1608 ha als cultuurgrond verkocht. Jaartallen van de ontgonnen gebieden zijn:

1924-1931 Weenderveld
1924-1931 Jipsinghuizerveld
1934-1936 Laudermarke
1934-1935 Pallert
1935-1937 Rhederveld
1938 start van Sellingerbeetse.

Het Hebrecht is ontgonnen rond 1913, d.m.v. de Noordelijke en Zuidelijke Hoofdwijk die via het Verbindingskanaal in verbinding stond met het Ruiten A-kanaal. Rond 1934 is het Hebrecht herontgonnen wegens het slechte resultaat van de oude ontginning.

3 Grondgebruik

3.1 Agrarisch grondgebruik

Kenmerkend voor de gemeente Vlagtwedde is de late omslag van grasland naar bouwland, nl. net na de eeuwwisseling. In de Oude Veenkoloniën is het percentage bouwland in 1815 bijna twee keer zo hoog als in de gemeente Vlagtwedde. Van groter belang was echter de openlegging en inrichting van vele duizenden hectare cultuurgrond.

Agrarisch Grondgebruik

jaar	% akker	% gras	% tuin	tot.opp. cultuurgrond (ha)
1815	38,4	61,6		1579,26
1833	34,8	63,5	1,7	2973,82
1862	41,7	58,3		3798,65
1885	32,4	66,3	1,3	6151,70
1930	71,9	26,6	1,5	10222,87

In 1815 en in 1833 heerste in de gemeente Vlagtwedde het traditionele landbouwstelsel. Het toen nog niet of nauwelijks gecultiveerde grasland diende om op de eseen een eeuwige roggebouw in stand te houden. Bij dit bedrijfssysteem werd akkerland voortdurend, d.w.z. zonder braakperiode, bebouwd. Dit was slechts mogelijk door het toepassen van een zware bemesting, met name door het opbrengen van plaggen, al dan niet gemengd met natuurlijke meststoffen.
Zowel voor 1815 en voor 1833 laat Vlagtwedde een graslandpercentage zien van ruim 60. Vermoedelijk zijn aanzienlijke oppervlakten, relatief laaggelegen, onontgonnen veengronden, die nauwelijks enige landbouwkundige betekenis hadden, als grasland beschouwd.

In de tweede helft van de 19e en in het begin van de 20ste eeuw komt het gebied steeds sterker onder invloed van de veenafgraving en de ontginning van de afgegraven venen tot dalgrond in grote delen van de gemeente. Hierdoor gaat meer en meer het veenkoloniale landbouwtype overheersen, ten dele ook op het vanouds reeds in cultuur zijnde land.
De groei van de landbouw wordt hier voornamelijk bepaald door invloeden vanuit de Veenkoloniën en ook vanuit het Oldambt. Boeren die van buiten Westerwolde kwamen namen nieuwe ideeën mee en beheersten hier de landbouwkundige ontwikkelingen. Daarmee veranderde ook de verhouding tussen bouw- en grasland in belangrijke mate. Ook werd deze verhouding veranderd door de intrede van de kunstmest. Het was nu niet meer nodig om vee te houden voor de mest waardoor de oppervlakte grasland kon afnemen.
De Westerwoldse boer had bijvoorbeeld in 1868 de beschikking over gemiddeld 76 ha grond. Hiervan bestond 11% uit bouwland, 22% uit hooi- en weiland en 67% uit woeste gronden en heide. Eind 19e eeuw/begin 20ste eeuw kwam het gebruik van kunstmeststoffen op. Hiermee werden mogelijkheden geschapen om graslanden te scheuren en voor bouwland te bestemmen. De verhouding bouwland-grasland wijzigde zich langzaam ten gunste van het bouwland.
Ook na de ontsluiting van Westerwolde is het percentage bouwland steeds groter geworden en het percentage grasland steeds kleiner.

In de gemeente Vlagtwedde is in 1930 het percentage grasland nog iets hoger dan in de naburige veengemeenten (nl. circa 15%). In Vlagtwedde is de ontginning ook dan nog niet ten einde en zijn de oude verhoudingen nog bewaard gebleven.

Uit de grafiek is duidelijk de verschuiving van grasland naar bouwland te zien die aan het begin van de 20ste eeuw heeft plaatsgevonden. In die periode werden veel venen afgegraven en in cultuurgrond omgezet. De enorme toename van de oppervlakte cultuurgrond is uit de tabel af te lezen.

Van grote invloed op de agrarische structuur van het landschap van Westerwolde en dus ook van Vlagtwedde is de landbouwcrisispolitiek in de jaren dertig van deze eeuw. Na 1929 ontstond er een grote prijzenval. De regering greep in door invoering van de Landbouwcrisiswet van 1933. Twee maatregelen waren van belang voor de agrarische structuur van het gewest:
1) De Tarwewet van 1931. De prijs van tarwe werd hoger dan die van rogge en haver.
2) Er werden diverse schikkingen getroffen om de fabrieksaardappelteelt te steunen, totdat de regering tenslotte de prijs van het aardappelmeel garandeerde. Inkrimping van de cultuur werd geëist.

Ten opzichte van de verkavelingssituatie van 1850 is er in 1980 veel veranderd. In 1850 waren er nog veel woeste gronden. Op de slingerende lijn van Ter Apel naar Vlagtwedde komen voor:
een regelmatige blokverkaveling, een essenverkaveling en enige strokenverkaveling. Vanuit deze zandrug is men in de 9e-12e eeuw met de ontginning begonnen.
In 1980 is er nog maar weinig woeste grond over. Op de slingerende lijn is er nog wel enige essenverkaveling, maar de strook regelmatige blokverkaveling is breder geworden. In het begin van de 20ste eeuw zijn vanuit deze lijn ontginningslijnen naar het westen getrokken, bv. bij Jipsinghuizen. In de uiterste noordoosthoek van de gemeente (Hebrecht, Rhederveld) is er een veenkoloniale verkaveling te zien (gegraven wijken).
Ten gevolge van de ruilverkaveling (Vlagtwedder Essen, 1956 aangevraagd, 1976 gereed gekomen), is ook de oorspronkelijke verkaveling verstoord. Oude essen en beekdalgronden zijn herverkaveld, egalisaties zijn uitgevoerd en steilranden zijn verdwenen.

3.2 Niet-agrarisch grondgebruik

De landbouwverwerkende industrie is voor Westerwolde van grote betekenis. Hieronder vallen de aardappelmeelindustrie, de strokartonindustrie en de zuivelindustrie. Ook de scheepvaart zal in deze paragraaf worden behandeld.

Aardappelmeelindustrie
De aardappelteelt werd aan het einde van de 18e eeuw in de Veenkoloniën ingevoerd en werd van grote betekenis toen de industrie de aardappelen als grondstof kon gebruiken.
Eerst kwamen er moutwijnfabrieken maar die konden de concurrentie met Schiedam niet aan. Daarna begon men met de aardappelmeel- fabricage. Aardappelmeelfabricage die weinig concurrentie onder-vond. Later, ten tijde, van de achteruitgang van de veenkoloniale scheepvaartindustrie kwamen kapitaal arbeidskrachten vrij voor deze nieuwe industrie. Aan het einde van de 19e eeuw verrezen enkele 10-tallen aardappelmeelfabrieken, vooral in de omgeving van Veendam. Na 1900 werden er ook coöperatieve fabrieken buiten de Veenkoloniën gesticht:
1904 "Musselkanaal e.o." te Ter Apelkanaal
1908 "Alteveer" te Alteveer (gemeente Stadskanaal)
1913 "Musselkanaal e.o." te Ter Apelkanaal (een 2e fabriek)
1914 "Westerwolde" te Veelerveen (gemeente Bellingwedde)
1916 "Ter Apel e.o." te Ter Apel.

Van grote betekenis voor de aardappelmeelindustrie is geweest het Aardappelmeelverkoopbureau (Avebe). Deze centrale verkoop-vereniging werd enkele jaren na de

Eerste Wereldoorlog (1920) gesticht door de "Bond van Boerenaardappelmeelfabrieken". De meeste coöperatieve fabrieken sloten zich hierbij aan. De Avebe was ook op technisch en administratief terrein werkzaam (bracht o.a. verbeteringen in fabrieken aan).

De betekenis van de aardappelmeelindustrie voor het landschap was groot. De vergrote afzetmogelijkheden van het produkt maakten het mogelijk de cultuur uit te breiden. Vooral na de eerste jaren der ontginningen is verbouw van aardappelen zeer gewenst en onmisbaar voor de goede vruchtwisseling. Voor het landschap had het dan ook nadelige gevolgen toen door de regering teeltbeperkingen werden opgelegd.

Strokartonfabrieken

In de periode 1867-1927 werden in Oost-Groningen een aantal strokartonfabrieken opgericht. In de randgebieden (Veenkoloniën en Oldambt) bestonden in 1945 een 10-tal strokartonfabrieken. Zij bereidden strokarton uit graanstro. In Westerwolde bevinden zich betrekkelijk weinig leden van de coöperaties. In dit gewest was namelijk altijd een strotekort. Het was noodzakelijk om van buiten stro bij te kopen om genoeg stalmest te kunnen produceren.
Na de ontsluiting kromp de aardappelteelt in en breidde de graan-bouw zich uit. Westerwolde werd de grote stroleverancier.
Na een kleine opleving in de strokartonindustrie daalde de vraag naar karton. In 1938 werd wederom een produktiebeperking ingevoerd.

Zuivelfabrieken

Aan het einde van de vorige eeuw werd in de provincie Groningen in betrekkelijk korte tijd de zuivelbereiding van de boerderij naar de fabriek verplaatst. In Westerwolde ging dit echter
langzaam. Op 5 mei 1894 werd voor het eerst geprobeerd te komen tot de oprichting van een coöperatief boterfabriekje. Voor de oprichting werd een commissie van voorbereiding gevormd.
In een aantal plaatsen werden daarna boterfabriekjes opgericht
(o.a Wedde, Vlagtwedde, Laude, Meeden en Midwolda). Aanvankelijk werden ze met handkracht gedreven, later met stoom als drijfkracht. Bij een enkele fabriek (bv. te Vlagtwedde) was er bovendien nog een korenmalerij aan verbonden.

De concurrentie tussen de zuivelfabriekjes was groot. Er ontstond een grote strijd om de grondstoffen. De "Coöperatieve Zuivelfabriek Sellingen e.o" te Laude kon de concurrentie met de grote fabriek in Winschoten wel aan. De fabriek te Laude had zijn leverantiegebied hoofdzakelijk in Zuid-Westerwolde en in NO-Drenthe (omgeving Roswinkel).

Scheepvaart

Het scheepvaartverkeer op de Westerwoldse A (tot Wedde) is van weing betekenis geweest in vergelijking met het belang van het scheepvaartverkeer op de kanalen in de Veenkoloniën.
Van meer betekenis was het vervoer door de Westerwoldse kanalen, zolas het Mussel A-kanaal, dat op 12 september 1916 in gebruik is genomen, en het Ruiten A-kanaal dat op 2 juli 1918 in gebruik is genomen.

Het aantal schepen dat na de kanalisatie de sluis van Vriescheloo (gemeente Bellingwedde) passeert, blijkt te schommelen:

1920-1923: aantal schepen circa 6.000
1923-1930: stijging; meer aardappelen, compost etc. (door uitbreiding van de ontginning) afname turfvervoer; toename steenkoolvervoer.
1930-1934: afname; kunstmestvervoer daalde (door achteruitgang van de welvaart onder de landbouwers).
1931-1932: stakingen in de strokartonfabrieken, in de venen, in de werkverschaffing en van de landarbeiders: ontwrichting van het gewone bedrijfsleven.

Na circa 1930 ondervond het vervoer per schip in toenemende mate de concurrentie van het vervoer per auto. In 1935 was de onttrekking van het vervoer per schip ten gunste van het autobedrijf reeds vrij aanzienlijk. Grote trailers werden concurrent voor schip en tram.

4 Infrastructuur

4.1 Landwegen

De wegenstructuur van de gemeente Vlagtwedde wordt bepaald door:
- de dekzandrug van Ter Apel naar Vlagtwedde
- het gegraven Stadskanaal.

Door de omliggende veenmoerassen was Westerwolde, en dus de gemeente Vlagtwedde, zodanig geïsoleerd dat men het oude landschap vrijwel alleen van het noorden uit kon bereiken. Wel heeft men herhaaldelijk geprobeerd de veenmoerassen te overbruggen. Bij Ter Haar werden zelfs overblijfselen gevonden van een oude veenbrug.
In het landschap zelf liepen kronkelende hoofdwegen tussen de dorpen. De hoofdweg begon bij Ter Apel en ging via Ter Haar, Ter Wisch Laude en Ter Borg naar Sellingen, voorts via Jipsinghuizen, Weende naar Vlagtwedde waar hij zich verenigde met de weg die van Bourtange liep. De wegen waren meestal eigendom van de marke waardoor het onderhoud ook gezamenlijk door de markegenoten moest gebeuren.
Na verdeling van de marken (eind 19e eeuw) werden verschillende wegen in gedeelten in onderhoud en eigendom overgebracht aan pandplichtigen.

Pas vrij laat is men in deze gemeente begonnen met het verharden en verbeteren van de wegen. In de tweede helft van de 19e eeuw werden vooral in het noorden van de gemeente verharde wegen aangelegd, o.a. de weg van Wedde (1858) naar Bourtange-Rijkgsgrens (1866).
In 1906 werd er een verharde weg aangelegd van Ter Apel naar Vlagtwedde aan de westzijde van de Ruiten A via Jipsinghuizen, Weende en Ellersinghuizen. Hierdoor ontstond een verbinding over een verharde weg tussen Winschoten en Ter Apel.
In de tijd van de grootschalige ontginningen werden een aantal andere verbindingen tot stand gebracht. Dit waren o.a.:
- Vlagtwedde-Wollinghuizen-Jipsinghuizen (1922)
- Jipsinghuizen-Kopstukken (1924)
- Bourtange-Over den Dijk-Sellingen met zijwegen naar Jipsinghuizen en Wollinghuizen (1931)
- Ter Wisch-Slegge- Ter Apelkanaal (1928)
- Ter Wisch-Kopstukken (1939).

De overige wegen zijn van jongere datum.

4.2 Waterwegen

De waterwegen in de gemeente Vlagtwedde hebben een afwateringsfunctie en een vervoersfunctie.
Eind 19e eeeuw was er wel behoefte aan goede waterwegen. De marken waren bijna alle verdeeld en er kwamen allerlei klachten over de afwatering van de

VLAGTWEDDE

S

rijksgrens

provincie-
gren

gemeente-
gren

landweg

waterweg

spoorweg

bebouwing

±1850

±1900

±1940

grensgronden. Bovendien zag men de verbeteringen in andere delen van de provincie (bv. Groninger kleipolders).

In maart 1880 werd er een commissie benoemd om te onderzoeken op welke wijze Westerwolde het best gekanaliseerd kon worden met het oog op de scheepvaart en de afwatering.
In 1891 ging B.L. Tijdens zich inzetten voor kanalisatieplannen voor Westerwolde. Opgericht werd de "Vereniging tot bevordering der kanalisatie in Westerwolde". Het doel was uitzoeken hoe deze kanalisatie het beste kon gebeuren. Er werden verschillende kanaalrichtingen ontworpen. Het plan van A. Bauer behelsde de volgende richtingen:
- westelijk (Mussel A-kanaal) met een zijtak naar Onstwedde;
- oostelijk (Ruiten A-kanaal) met een zijtak naar Bourtange.

Bij Veelerveen zouden beide waterwegen zich tot één kanaal verenigen dat even ten noorden van Oudeschans in de Westerwoldse A zou uitmonden. Het beheer en het onderhoud zouden door een op te richten kanalisatie-waterschap worden gedaan.

In 1900 werd het waterschap Pekela en Westerwolde opgericht. Oude en Nieuwe Pekela hadden verzocht te worden afgescheiden van het waterschap Westerwolde omdat zij betrekkelijk weinig belang hadden bij deze kanalisatie.
Na het gereedkomen van de kanalen ontstond er de behoefte aan zijwijken. Het inwijken wordt door het waterschap onder bepaalde voorwaarden toegestaan. De volgende inwijkingen zijn tot stand gebracht:
- Hebrecht met het Rhederveld
- resp. het Weenderkanaal en Sellingerkanaal, uitmondende in het Mussel A-kanaal.

Door de aanleg van de zijkanalen waren de betreffende gronden per schip te bereiken en is de ontginning krachtig bevorderd. Bij sluizen en bruggen werden los- en laadplaatsen gemaakt.
In de gemeente komen achtereenvolgens de volgende waterwegen voor:
- Mussel A-kanaal
- Ruiten A
- Ruiten A-kanaal
- Veelerdiep
- Weende-Jipsinghuizenkanaal

In het landschap Westerwolde bleef de afwatering tot in de 20ste eeuw even slecht als voorheen. De capaciteiten van de riviertjes Ruiten A, Mussel A en Westerwoldse A lieten zeer veel te wensen over.
Eind 17e eeuw werden er leidijken aangelegd in de nabijheid van de vesting Bourtange. Deze hadden

duidelijk het karakter van een waterkering en wel over het gedeelte Jipsinghuizen tot Bourtange.
Pas in de 19e eeuw, toen bij tractaat de toevoer van water uit Hannover naar Nederland vrijwel werd verboden, is de leidijk ten zuiden en ten noorden van Ter Apel zodanig verhoogd dat hij ook aldaar duidelijk het karakter kreeg van een waterkering.
In de 17e eeuw werd aan de noordkant van Bourtange de zgn. Bakovenkade aangelegd (nu nog op de kaart). Daarin lag kwam een sluis waarmee de waterstand in het moeras min of meer te regelen was. Door deze dijken konden de grensgronden -voor defensieve doeleinden- kunstmatig in drassige toestand worden gehouden.

Het indijken van de Dollard was van betrekkelijk weinig betekenis voor de afwatering van Westerwolde. De Westerwoldse A verloor door deze indijkingen het karakter van een open rivier. Ter weerszijden van de Westerwoldse A waren nu dijken nodig.
Door kanaalaanleg (Stadskanaal gegraven vanaf 1765) bestond voor Westerwolde het gevaar dat de watertoevoer versneld werd, dus in een bepaalde tijdsduur groter werd dan vroeger, en dat door het openen van de valschutten van de Ruiten A en het in werking treden van de overlaat in de Mussel A een plotselinge golf van water zich over Westerwolde verspreidde. Wei- en hooilanden werden overstroomd en de waterstand in de Westerwoldse A nog meer verhoogd.
Rond 1848 werden de dijken rond Bourtange hersteld maar enkele jaren daarna werd de inundatie van de grensgronden plotseling niet meer van betekenis geacht en werd de vesting Bourtange opgeheven (1852).
In 1855 benoemde De Staten een permanente commissie die werd belast met het indelen van de provincie in waterschappen en opheffing van bestaande zijlvesten.
Opgericht werden toen de waterschappen:

Westerkwartier	1861
Oldambt	1863
Reiderland	1864
Duurswold	1869
Fivelingo	1869

In 1871 had de commissie ook de grenzen van een waterschap Westerwolde voorlopig aangegeven: er werd uitgegaan van de gronden waarvan het water op de Westerwoldse A en Pekel A werd gebracht, tot het nieuwe waterschap zouden gaan behoren.
Op 10 december 1873 werd besloten tot opheffing van het Tien-karspelenzijlvest (rond Wedde, gemeente Bellingwedde) en oprichting van een waterschap Westerwolde, dat weer in 9 onderdelen is verdeeld.

4.3 Tram- en spoorwegen

Aan het eind van de 19e eeuw ontwikkelde zich in de randgebieden van Westerwolde, de Veenkoloniën en Oldambt, en ook in Oost-Drenthe de exploitatie van tramwegen. De plaatsen Winschoten en Ter Apel werden centra van vervoer.
In 1880 werd er een paardetramlijn aangelegd van Zuidbroek over Veendam naar Wildervank, door de E.G.T.M. (Eerste Groninger Tramway Maatschappij). In 1894 werd deze lijn verlengd tot aan Buinermond. Op 14 maart 1895 werd de lijn verlengd tot aan
Ter Apel. Voor de E.G.T.M. was dit de voltooing van het tramnet dat nu zijn grootste omvang had bereikt, nl. 41 km.

Langzamerhand wordt in tal van plaatsen in het land de dierlijke trekkracht vervangen door de veel modernere stoom- of electrische trams. Ook de E.G.T.M. wil graag het spoor ombouwen naar de geschikte breedte voor een stoomtram. Aan deze wensen wordt echter geen gehoor gegeven.
Op 1 mei 1906 wordt er op dezelfde lijn nog een afzonderlijke goederendienst in gebruik genomen. De E.G.T.M.-explotatie duurt nog tot 1 januari 1912. Wegens te grote tekorten en concurrentie met het spoor wordt de exploitatie stopgezet.

Op 12 juni 1912 wordt de N.V. Stoomtramwegmaatschappij "Oostelijk Groningen" opgericht. Het doel hiervan is een geheel net van tramlijnen in Oost-Groningen te verzorgen. Door de tussenkomst van de eerste wereldoorlog is alleen de lijn van Winschoten naar Ter Apel geëxploiteerd (1915). Wel werden nog zijlijnen aangelegd naar Blijham-Bellingwolde (1917) en een lijn van Winschoten naar Delfzijl (1919). Een renderende onderneming werd de N.V. niet. Door het toenemend rijwiel- en autoverkeer in vooral de jaren dertig van de 20e eeuw daalde het aantal vervoerde personen en de hoeveelheid vervoerde vracht. Langzamerhand gaf de exploitatie verliezen.
Een andere stoomtram die Ter Apel aandeed was die van "Eerste Drentsche Stoomtramwegmaatschappij" die een tramdienst naar Emmen voor het verkeer openstelde als sluitstuk van een doorgaande verbinding naar Hoogeveen (Dr).

In 1910 wordt een locaalspoorlijn aangelegd van Zuidbroek over Veendam naar Stadsdkanaal. In 1924 werd deze lijn doorgetrokken, via Musselkanaal naar Ter Apel-Duitse grens om aansluiting te krijgen op het Duitse spoorwegnet. De slechte economische toestand na de eerste wereldoorlog was er de oorzaak van dat deze aansluiting er nooit is gekomen.
Toen deze S.T.A.R.-lijn (Stadskanaal-Ter Apel-Rijksgrens) de latere concurrentie met de autobussen

niet kon volhouden is zij nog een tijdlang alleen voor goederenvervoer gebruikt.

4.4 Overig vervoer

Het goederenvervoer per tram (kunstmest, aardappelen, stro, graan, suikerbieten etc.) bereikte zijn hoogtepunt in 1918. Daarna daalde het vervoer tot een minimum in 1923.
Niet aleen ging het goederenvervoer per tram, ook boderijders zorgden ervoor. De boderijders gingen met de hondekar of met paard en wagen naar de stad Groningen. Later ging men ook wel met een vrachtwagen. Men kon bestellingen opgeven die uit de stad werden gehaald en dan aan huis werden afgeleverd. In Ter Apel en Vlagtwedde waren boderijders actief.
Langzamerhand werden de bodekarren vervangen door kleinere vrachtwagens. Diensten werden nu onderhouden tot diep in Westerwolde met Winschoten en via Winschoten met de stad Groningen.
In de gemeente Vlagtwedde heeft tot 1937 geen autobusdienst van de GADO gereden. In 1938 hield de GADO op te bestaan, en werd overgenomen door de ATO (Algemene Transport Onderneming) te Utrecht.

5 Nederzettingsstructuur

5.1 Algemeen

De gemeente Vlagtwedde heeft in de jaren 1949 en 1963 grenswijzigingen ondergaan met de gemeente Bellingwedde. In de gemeente liggen de grotere plaatsen Bourtange, Sellingen, Vlagtwedde, Ter Apel en Ter Apelkanaal. Verder zijn er in deze gemeenten talloze gehuchten (voor opsomming zie paragraaf 1).
In deze paragraaf wordt er een beeld geschetst van de inwoners- en woningaantallen. Daarna zal per kern de nederzettingsstructuur vanaf 1850 worden behandeld. In de derde paragraaf komt de verspreide bebouwing aan de orde.

inwoners

jaar	1859	1869	1879	1899	1930	1947	1987
aantal	2704	3280	4343	6265	13798	16231	16431

woningen

jaar	1859	1899	1930	1947	1987
aantal	506	1252	2895	3472	6192

Uit de gegevens van Muntinga (1945) blijkt de procentuele toename in de gemeente Onstwedde groter te zijn dan die in Vlagtwedde, hetgeen zijn verklaring vooral vindt in het verlengen van het Stadskanaal en de ontwikkeling van de veenkolonie Stadskanaal, die zich tot in het zuiden van de toenmalige gemeente Onstwedde uitstrekt.

Vooral in het begin van de 20e eeuw na de ontsluiting-was de aanwas van de bevolking groot. Na 1920 wordt dit weer iets minder. De bevolking in Vlagtwedde blijkt sinds 1850 met ruim 600% te zijn toegenomen, in Onstwedde met bijna 500%, terwijl deze toename voor de hele provincie Groningen slechts 100% is, en de toename voor het Rijk bijna 200%. In enkele randgemeenten als Bellingwolde, Wedde en Pekela was de toename resp. 90%, 140% en 80%.
De toename van de bevolking in de gemeenten Vlagtwedde en Onstwedde moet -in ieder geval in de laatste 20 jaar (1925-1945)- hoofdzakelijk worden toegeschreven aan een geboorte-overschot (verschil geboorte-sterfte) en niet aan een vestigingsoverschot (verschil vestiging-vertrek).
De woningbezetting laat een dalend verloop zien: van 5.3 personen per woning in 1859 via 4.8 in 1930 tot 2.7 personen per woning in 1987.

5.2 Nederzettingsstructuur per dorp

In de gemeente Vlagtwedde liggen een groot aantal dorpen en gehuchten. De grens tussen beide is soms moeilijk aan te wijzen. Soms is de grootte de belangrijkste reden om een nederzetting als dorp te benoemen, soms is de cultuurhistorische betekenis van belang. Als dorpen zullen worden behandeld :
- Ter Apel, inclusief Barnflair
- Ter Apelkanaal
- Jipsingboermussel
- Sellingen
- Vlagtwedde, inclusief Barlage
- Bourtange, inclusief Bakovensmee.

TER APEL

Ter Apel is de grootste nederzetting in de gemeente Vlagtwedde. Het is van oorsprong een kloosterdorp dat zich in de 19e en 20e als veenkoloniaal lint verder ontwikkelt. Rondom het in 1216 gestichte klooster hebben zich in 1850 enkele Westerwoldse boerderijen verzameld. Het dorp wordt omgeven door bos en is gelegen tussen twee rivieren, de Runde in het westen en de Ruiten A in het oosten. De bebouwing ligt verspreid bij het klooster, langs de weg naar Ter Haar en langs de weg richting De Maten.
In de omgeving van het klooster, na de Reformatie in bezit gekomen van de N.H.-kerk, staat een aantal bijgebouwen, terwijl langs de bovengenoemde wegen boerderijen van het Westerwoldse type liggen.

1850-1900
In de tweede helft van de vorige eeuw ontwikkelt Ter Apel zich pas echt, nu in de vorm van een lineaire, veenkoloniale structuur. In 1858 wordt het Musselkanaal langs de provinciegrens tot aan Munnikemoer doorgetrokken en dan Ter Apelkanaal genoemd. Aan weerszijden van het diep ontstaat bebouwing bestaande uit woonhuizen, zowel arbeidershuizen van het Oldambster en krimpjestype als symmetrische herenhuizen, en boerderijen van het Oldambster type. Bijna alle panden staan vrij en loodrecht met de nokrichting op het kanaal. Beide oevers zijn met bomen beplant.
De noordzijde van het oost-west lopende deel van het water is de kern van het dorp. Hier vestigt zich detailhandel en bevinden zich het gemeentehuis (afgebroken) en de in 1881 gebouwde R.K.-kerk van de architect G. Te Riele Wzn (invent.nr. 16). Naast de kerk verrijzen een pastorie, een parochiehuis, een lagere school (in verval, invent.nr. 17), een kerkhof en later een meisjesschool (1929, invent.nr. 19). Ten zuiden van het oude kloostercomplex ligt, in het bos verscholen, een Joodse begraafplaats (invent.nr. 12).

1900-1940
Na de eeuwwisseling breidt Ter Apel zich behoorlijk uit en wordt zodoende de grootste nederzetting van de gemeente. Deze groei vindt allereerst plaats door expansie en verdichting van de bebouwingslinten langs het kanaal. Dit gebeurt zowel naar het noorden als naar het zuidoosten in de vorm van losstaande woonhuizen, zoals arbeiderswoningen van het krimpjestype en het dubbel symmetrische type en burgerwoningen uit de jaren '20 en '30 met daartussen enkele boerderijen. Aan de zuidzijde van het oost-west gedeelte van het kanaal worden een aantal villa's neergezet en in 1910 een Gereformeerde kerk en pastorie (invent.nr. 15) gebouwd. De noordzijde ontwikkelt zich tot centrum. Hier vestigen zich veel winkels en bedrijven. In ca. 1910 wordt hier het station van de Trammij. Oostelijk Groningen neergezet (nu woning, invent.nr. 30).
Naast uitbreiding en opvulling van de bestaande linten vindt er bebouwingsexpansie plaats door de aanleg van straten tussen het centrum en de in 1924 geopende S.T.A.R.-spoorlijn. Aan de Koningsstraat worden rond 1925 een serie arbeiderswoningen gebouwd : enkele, dubbele of in een rij (invent.nr. 18). Naar het S.T.A.R.-station (1924, archt. ir. A. van der Steur ; nu afgebroken) wordt de Stationsstraat aangelegd, waaraan losstaande villa's komen te liggen. Tegenover het station staat het S.T.A.R.-hotel dat kenmerken van de Amsterdamse School vertoont (1925, invent.nr. 20). Ten oosten van de Stationsstraat ligt de Oude Weg die na 1900 is verhard. Aan deze straat worden in de jaren '20 en '30 vrijstaande burgerwoningen gebouwd. Aan het begin van de Oude Weg staat een confectiefabriek met Jugendstil-elementen (ca.1910, invent.nr. 23). In de

±1850

bebouwing

waterweg

verharde landweg

TER APEL

500 m

±1900

±1940

SITUATIE ±1940

1. Bebouwing kern 1850
2. Kloosterterrein
3. Bebouwing 1850-1900
4. R.K. kerk en pastorie
5. Gemeentehuis
6. Gereformeerde kerk
7. Bebouwing 1900-1940
8. R.K. lagere school
9. R.K. meisjesschool
10. R.K. kerkhof
11. S.T.A.R.-station
12. H.B.S.
13. Station stoomtram
14. A.G.O.-dorp, gebied met bijzondere waard n

TER APEL

bocht die de straat naar het oosten maakt, verbreedt het straatprofiel zich. Hier wordt rond 1920 een scholengemeenschap met directeurswoning gebouwd. Het complex is een ontwerp van de architect Crouwel en vertoont elementen van de Amsterdamse School (invent.nr. 21 en 22).
Ten oosten van de tweede bocht in het Ter Apelkanaal, aan de zuidkant van het kloosterterrein, worden langs de Boslaan, evenals langs de Stationsstraat, een serie losstaande luxueuze villa's gebouwd. Ten zuidoosten hiervan, langs het pas aangelegde Ruiten A-kanaal verrijst rond 1915 de A.G.O.-fabriek, een bedrijf dat houten instrumenten vervaardigt ten behoeve van de textielindustrie (nu buiten bedrijf, invent.nr. 8). Voor de werknemers van dit bedrijf is naast de fabriek een speciale, eigen wijk aangelegd, het A.G.O.-dorp (invent.nr. 11). De woningen zijn meestal van het twee-onder-één-kap type en losstaand met voor en achter tuinen. De woningen staan loodrecht op de weg die een kromming maakt. Een deel van de woningen is pas na de Tweede Wereldoorlog gerealiseerd. Langs het kanaal staan drie villa's bedoeld voor de directie van het bedrijf. Vanwege de grote tuinen en de ligging in het bos en nabij de Ruiten A heeft het A.G.O.-dorp het karakter van een tuindorp. Dit geeft aanleiding om de arbeiderswoningen, de directievilla's en de fabriek zelf als bijzonder gebied aan te duiden (zie paragraaf 6.2).

Aan de andere kant van het Ruiten A-kanaal, ten zuidoosten van de A.G.O.-fabriek ligt een coöperatieve aardappelmeelfabriek (invent.nr. 9). Voor deze fabriek ligt een serie vrijstaande arbeiderswoningen van het krimpjes type (meeste zijn verbouwd, invent.nr. 10).
Na Tweede Wereldoorlog gaat de ontwikkeling van Ter Apel door. Het gebied tussen het Ter Apelkanaal en de S.T.A.R.-spoorlijn wordt volledig opgevuld met woonwijken en ook ten noorden van de spoorlijn zet de expansie zich voort. Hier worden een paar woonwijken en industrieterreinen aangelegd.

BARNFLAIR

Ten zuidoosten van Ter Apel, langs het Ter Apelkanaal ligt Barnflair dat deel uitmaakt van de bebouwde kom van Ter Apel. Het is een veenkoloniaal lint dat na de aanleg van het diep in 1858 is ontstaan. Rond 1850 bestaat Barnflair uit een landsdijk en een leidijk. In de laatste dijk is een redoute gelegen, de zogenaamde Oude Batterij (invent.nr. 3).
Omstreeks 1900 is het kanaal aan weerszijden hier en daar bebouwd met losstaande arbeiderswoningen van het krimpjestype en boerderijen van het Oldambster type. Alle panden staan haaks op het water. In de eerste helft van deze eeuw verdicht de bebouwing zich en wordt het lint uitgerekt.

De grootste uitbreiding vindt echter rond 1925 plaats door de aanleg van een arbeiderswijk, Burgemeester Beinsdorp (invent.nr. 4 en 5). De wijk heeft een orthogonaal stratenpatroon waaraan enkele en dubbele woningen zijn gebouwd. Sommige panden staan haaks op de straat, andere parallel. Die op de hoeken zijn schuin geplaatst. Evenals bij het A.G.O.-dorp hebben de woningen grote voor- en achtertuinen. Burgemeester Beinsdorp wordt pas na de Tweede Wereldoorlog voltooid. De meeste woningen in Burgemeester Beinsdorp zijn in de jaren '80 gerenoveerd.

TER APELKANAAL

Ter Apelkanaal is een veenkoloniale lintnederzetting die zich langs het gelijknamige diep uitstrekt. Het kanaaldorp is na 1856 ontstaan, dat wil zeggen na het doortrekken van het Musselkanaal, en ligt ten noorden van Ter Apel.
Rond 1900 bevindt zich aan weerszijden van het diep bebouwing. Aan de oostkant van het water is de weg verhard en zijn woonhuizen van het symmetrische-, Oldambster- en krimpjestype, winkels, kleine bedrijven en enkele boerderijen gesitueerd. De westkant heeft een iets minder dichte bebouwing die bestaat uit woonhuizen en boerderijen van het Oldambster type. Alle panden staan haaks op het kanaal en zijn vrijstaand.
In de volgende decennia breidt het lint zich aan weerskanten uit. De oostzijde wordt nu geheel bebouwd, terwijl de andere kant nog open plekken vertoont. In de jaren '20 en '30 verdicht de bebouwing zich met losstaande burgerwoningen en wat winkels.

Daarnaast wordt ten westen van het Ter Apelkanaal in 1924 de S.T.A.R.-spoorlijn aangelegd en krijgt Ter Apelkanaal een station naar ontwerp van ir. A. van der Steur (afgebroken). Op de grens met Ter Apel staan de pylonen van de spoorbrug er nog. Hiernaast bevinden zich enkele dienstwoningen voor het S.T.A.R.-personeel (invent.nr. 15).
Tegenwoordig is veel van de oorspronkelijke bebouwing vernieuwd of vervangen. De stedebouwkundige structuur, die in dit geval overeenkomt met de infrastructuur, is weinig veranderd. De S.T.A.R.-lijn is inmiddels afgebroken.

JIPSINGBOERMUSSEL

Jipsingboermussel ligt ten noorden van Ter Apelkanaal en strekt zich uit langs het Ter Apelkanaal. Het dorp is na 1851 ontstaan, toen het Musselkanaal tot de knik naar het zuiden is doorgetrokken. De gronden waren toen eigendom van de 'Jipsingboeren', de boeren van Jipsinghuizen.

BARNFLAIR

500 m

bebouwing

waterweg

verharde landweg

±1900

±1940

±1900

bebouwing

waterweg

verharde landweg

JIPSINGBOERMUSSEL

500 m

±1940

Rond 1900 bevindt zich aan beide zijden van het diep een ijle lintbebouwing. In het noordwesten sluit deze aan op Musselkanaal, in het zuiden op Ter Apelkanaal. Hiertussen, ter hoogte van de knik, zijn de oevers onbebouwd. De bebouwing bestaat voornamelijk uit woonhuizen vam het symmetrische-, het Oldambster- en het krimpjestype en boerderijen van de veenkoloniale variant van het Oldambster type. Alle panden zijn losstaand en hebben de nokrichting haaks op het water. In het noordwestelijke deel is de zuidkant, de zijde met een verharde weg, dichter bebouwd, terwijl aan de noordkant de bebouwing bestaande uit boerderijen, hier en daar verspreid ligt. Het zuidelijke gedeelte is aan beide zijden even dicht bebouwd.
In de eerste helft van deze eeuw wordt de ruimte tussen de twee gedeelten opgevuld met woonhuizen van het krimpjestype en burgerwoningen. De knik in het diep wordt afgesneden, hier wordt in de jaren '30 een sluizencomplex aangelegd (invent.nr. 101). Ter hoogte van dezelfde knik, op de grens met Ter Apelkanaal, wordt rond 1900 een kleine houten kerk neergezet. Ten noorden hiervan verrijst in 1904 een aardappelmeelfabriek (verbouwd, nu Avebe) en in 1913 een tweede.
Evenals in Ter Apelkanaal is in Jipsingboermussel veel van de oorspronkelijke bebouwing vernieuwd of vervangen. De stedebouwkundige structuur is grotendeels onveranderd gebleven.

SELLINGEN

Het esdorp Sellingen is onstaan in de loop van de 17e eeuw en ligt ten oosten van de Ruiten A. De struktuur van deze nederzetting wordt gevormd door de doorgaande weg Ter Apel-Vlagtwedde, waaraan op de driesprong met Hassebergerweg de brink is gesitueerd. Vanuit dit punt lopen een aantal lanen in uiteenlopende richtingen zodat een web-achtige structuur van verbindingen ontstaat.

Rond 1850 concentreert de bebouwing van Sellingen zich langs de Dorpsstraat (de doorgaande weg), de Hassebergerweg en de Torenstraat, waar aan het einde de N.H.-kerk (14e eeuw, invent.nr. 68) ligt. De bebouwing wordt hoofdzakelijk gevormd door een aantal Westerwoldse boerderijen, winkels en wat woonhuizen, symmetrische herenhuizen en arbeidershuizen van het krimpjestype. De meeste panden zijn losstaand, de situering ten opzichte van de straat is verschillend.
In de volgende vijftig jaren neemt de bebouwing iets toe in de richting van de Dorpsstraat, de Hassebergerweg, de Torenstraat en de Dorigweg. Deze expansie bestaat uit boerderijen, woonhuizen, winkels en enkele bedrijven (invent.nr. 66).
Na 1900 vindt er een grotere uitbreiding plaats, met name langs de al genoemde wegen. Vooral in de jaren '20 en '30 worden veel losstaande burgerwoningen en enkele

moderne Oldamster boerderijen (invent.nr. 69 en 72) gebouwd. Aan de noordzijde van de Dorpsstraat verrijst rond 1905 een gemeentehuis (invent.nr. 67). Hiernaast wordt een Gereformeerde kerk gebouwd (inmiddels verbouwd). Aan de overzijde van de straat komt rond 1920 Hotel Plat (nu: Homan), een gebouw met elementen van de Amsterdamse School.
Na de Tweede Wereldoorlog wordt veel bebouwing vervangen en vernieuwd. Tevens wordt op de Zuid Esch, ten zuidoosten van de N.H.-kerk, en aan de Hassebergerweg en de Dorigweg nieuwbouw gepleegd. Op de splitsing van de Toren- en de Dorpsstraat onstaat een tweede brink door afbraak van de hier gelegen panden.

VLAGTWEDDE

Vlagtwedde is evenals Sellingen een esdorp en is in dezelfde periode ontstaan. De nederzetting ligt tussen twee takken van de Ruiten A en concentreert zich rondom een driesprong. In de vorige eeuw was Vlagtwedde het hoofddorp van de gemeente. Tot 1803 is hier in het Regthuis (1903 afgebroken) de rechtstoel van het landrecht van Westerwolde gevestigd. Tegelijkertijd is Vlagtwedde hoofdplaats van de burgerlijke gemeente, tot 1890 is in Hotel Schober aan de Schoolstraat het gemeentebestuur gevestigd. Hierna wordt in Sellingen, dat centraler gelegen is, een gemeentehuis gebouwd.
Rond 1850 spreidt Vlagtwedde zich uit langs drie wegen, te weten de Schoolstraat, de Weenderstraat en de Wilhelminastraat (vroeger Oosteinde). Samen vormen deze wegen de eerder genoemde driesprong. Het dorp heeft twee brinken: op de driesprong en aan de Schoolstraat op de splitsing met de Kerkstraat, nabij de N.H.-kerk (15e eeuw, invent.nr.125). De bebouwing bestaat uit Westerwoldse boerderijen en woonhuizen variërend van het krimpjestype, arbeidershuizen, tot het symmetrische type, herenhuizen. In de omgeving van de driesprong bevinden zich een aantal winkels en bedrijven. De situering van de panden, die vrijwel alle vrijstaan, is wisselend.

1850-1900
In de tweede helft van de vorige eeuw groeit Vlagtwedde gestaag. De uitbreiding geschiedt vooral langs de drie hoofdwegen, de Kerkstraat-Kromme Elleboog en de Onstwedderweg. Aan de Wilhelminastraat worden een paar villa's (invent.nr. 132) gebouwd. Aan de zuidkant van de weg staan twee molens (van de éne rest alleen nog de onderbouw, de andere is geheel verdwenen). Rond de driesprong vestigt zich detailhandel en horeca zoals het reeds genoemde Hotel Schrober (verdwenen). In 1897 wordt hier een zuivelfabriek gebouwd (afgebroken). Aan de brink aan de Schoolstraat staat naast de N.H.-kerk een openbare lagere school (verbouwd).

1900-1940

Na 1900 ontwikkelt Vlagtwedde zich meer. Dit is het gevolg van de ontginning van de woeste gronden ten oosten van het Ruiten A-kanaal (1910-1915), waardoor het dorp een centrum van voorzieningen wordt.
De bebouwing breidt zich in de periode 1900-1940 behoorlijk uit. Langs de drie hoofdwegen, de Ontswedderstraat, de Kerkstraat-Kromme Elleboog, de Oostersingel (gedeeltelijk) en de Wollinghuizerweg worden in de jaren '20 en '30 veel vrijstaande burgerwoningen gebouwd. Hiertussen wordt een enkele boerderij neergezet. Aan de Onstwedderweg wordt in 1922 een nieuwe Marechaussee-kazerne gebouwd (nu een pension, invent.nr. 123). Iets ten oosten hiervan wordt in 1930 een lagere landbouwschool neergezet (nu in bezit van de Ver. van Vrijzinnig Hervormden). In het begin van de Weenderstraat (nu de Dr. P. Rinsemastraat genoemd) wordt in 1912 een Chr. lagere school gebouwd met daarnaast het "Gebouw voor Chr. Belangen" (tot 1962 als zodanig in dienst, invent.nr. 127). De zuivelfabriek wordt verplaatst naar de Schoolstraat (verbouwd, nu rijschool).
In het huidige Vlagtwedde zijn veel panden vernieuwd of vervangen, zodat weinig van de oorspronkelijke bebouwing nu nog aanwezig is. De stedebouwkundige structuur is daarentegen grotendeels bewaard gebleven. Wel heeft men ter ontlasting van de Schoolstraat en de Onstwedderweg autowegen aangelegd. Na de Tweede Wereldoorlog is tamelijk veel nieuwbouw gepleegd. Eerst ten zuiden en later ten noordoosten van de Oostersingel zijn woonwijken gebouwd. Aan de noordkant van het dorp, op de voormalige Wilmerkamp, is eveneens nieuwbouw gerealiseerd. Op deze wijk sluit een sport- en recreatiepark aan. In de jaren '80 is men ten zuiden van de Wilhelminastraat, op de Wisch Mei begonnen met de aanleg van een vierde nieuwbouwwijk.

BARLAGE

Aan de noordoostkant van Vlagtwedde ligt Barlage. Het gehucht is aan het einde van de vorige eeuw ontstaan en wordt gevormd door her en der verspreid liggende arbeiderswoningen van het krimpjes-type. Rond 1940 zijn dit er zo'n 20 in getal. In de jaren '50 en '60 is een gedeelte hiervan verdwenen, de overige zijn meestal verbouwd. Barlage wordt nu door het hierboven genoemde sport- en recreatiepark gedeeltelijk overlapt.

BOURTANGE EN BAKOVENSMEE

Ten oosten van Vlagtwedde, richting de grens met Duitsland, ligt **Bourtange**. Dit dorp is van oorsprong een vesting (invent.nr. 141) en is het enige dorpsgezicht in de gemeente Vlagtwedde dat wettelijk beschermd is (Streekplan 1985). De vesting Bourtange is ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648),in 1580, geconstrueerd ter verdediging van Noordoost-Nederland. De fortificatie maakt onderdeel uit van een verdedigingslinie lopend van Nieuwe Schans tot Coevorden.
Rond 1850 ligt de bebouwing van Bourtange nog geheel binnen de vestingwallen. Permanente bebouwing hierbuiten is door een bouwverbod niet toegestaan, het schotsveld rondom de verdediging moet ten allen tijde goed te overzien zijn. De vesting heeft een radiair stratenpatroon, waarvan het centrale punt op het Marktplein is gelegen. De bebouwing bestaat uit woonhuizen van het symmetrische type, enkele winkels en bedrijven. In de vesting bevinden zich tevens een N.H.-kerk (1607, in 1869 vervangen) en een synagoge (1842). In de tweede helft van de 19e eeuw worden de vestingwallen voor een groot deel geslecht. Door de inwerkingtreding van de Vestingwet in 1874 verliezen alle fortificaties in Nederland hun verdedigende functie. De hierdoor ontstane open plekken worden bebouwd met woonhuizen van het krimpjestype en Westerwoldse boerderijen. Ten zuidwesten van de vesting ligt een N.H.-begraafplaats en ten noordwesten een Joodse (invent.nr. 139).
Na 1900 breidt Bourtange zich sterker uit. Naast verdichting van de bebouwde kom worden langs de weg naar Vlagtwedde in de jaren '20 en '30 een serie losstaande burgerwoningen gebouwd. Ook krijgt Bourtange aan deze weg een haven : vanaf het Ruiten A-kanaal wordt een zijtak naar de voormalige vesting gegraven.
Ten gevolge van de restauraties en reconstructies in de jaren '70 en '80 is weinig bebouwing uit de periode 1850-1940 overgebleven. Veel panden zijn op historiserende wijze vervangen of verbouwd. De stedebouwkundige structuur van voor 1850, als ook een deel van het vestingsstelsel, is grotendeels teruggebracht. Hierbij is de verbinding tussen de Wedderstraat en het Marktplein gewijzigd. Buiten de vesting, ten noorden van de Wedderstraat is in de jaren '60 een woonwijk aangelegd.

Rondom Bourtange liggen een aantal overblijfselen van verschillende verdedigingswerken. Zo ligt ten noorden van de vesting een vervallen redoute, **Bakovensmee** genaamd. Samen met de Batterijen langs de grens bij Abeltjeshuis en de leidijk vormde dit redoute het verdedigingssysteem van Bourtange.
Omstreeks 1850 staat in Bakovensmee een wachthuis, maar op de kaart van 1940 is deze verdwenen. Rondom liggen

±1850

±1940

bebouwing

waterweg

verharde landweg

SELLINGEN

500 m

SITUATIE ±1940

SELLINGEN

LEGENDA

1. Bebouwing kern 1850
2. N.H. kerk
3. N.H. kerkhof
4. Bebouwing 1850-1940
5. Gemeentehuis
6. Hotel Homan

±1850

bebouwing

waterweg

verharde landweg

VLAGTWEDDE

500 m

±1940

SITUATIE ±1940

LEGENDA

1. Bebouwing kern 1850
2. N.H. kerk
3. N.H. kerkhof
4. Bebouwing 1850-1940
5. School
6. Korenmolens
7. Kerkhof van Veele

±1850

±1940

bebouwing

waterweg

verharde landweg

BOURTANGE

500 m

arbeidershuizen van het krimpjestype verspreid. Momenteel is Bakovensmee, evenals de Batterijen, een natuurmonument.

5.3 Verspreide bebouwing

De gemeente Vlagtwedde kent een zeer groot aantal gehuchten, in totaal zo'n 45. Een paar zijn al in 5.2 beschreven : Barnflair, Barlage en Bakovensmee. De rest zal door middel van een categorische indeling worden besproken. Eerst komen een paar veenkoloniale gehuchten aan de orde, vervolgens de esgehuchten en aanverwante nederzettingen die langs de weg Ter Apel-Vlagtwedde zijn ontstaan en tot slot de ontginningsnederzettingen op de voormalige woeste gronden van Westerwolde.

Veenkoloniale nederzettingen

Hieronder vallen twee gehuchten, te weten Munnikemoer en De Maten.
Ten zuiden van Barnflair en op de grens met Duitsland ligt **Munnikemoer**. Evenals Ter Apelkanaal en Jipsingboermussel is Munnikemoer een veenkoloniale lintnederzetting die is ontstaan na de aanleg van het Ter Apelkanaal in 1858. De bebouwing komt met de bovengenoemde dorpen overeen. Haaks op het diep staan woonhuizen van het Oldambster- of krimpjestype en Oldambster boerderijen. Munnikemoer is dun bebouwd.
Ten zuidwesten van Ter Apel ligt het veenkoloniale ontginningsdorp **De Maten**. Langs een weg door het veen is in de 19e eeuw een nederzetting onstaan, gevormd door een groep boerderijen van het veenkoloniale Oldambster type. In de jaren '20 en '30 worden hieraan enkele woonhuizen toegevoegd.

Esgehuchten en aanverwante nederzettingen

Deze groep gehuchten ligt verspreid in het stroomdal van de Ruiten A, langs de doorgaande weg Ter Apel-Sellingen-Vlagtwedde-Wedde.

Tussen Ter Apel en Sellingen ligt de eerste groep esgehuchten die vermoedelijk in de 17e eeuw zijn ontstaan. Dit zijn, van zuid naar noord : Ter Haar, Ter Wisch en Veerster Veldhuis, Ter Walslage, Laude en Ter Borg. De bebouwing van deze essenzwermdorpen bestaat meestal uit een groep boerderijen van het Westerwoldse type die verschillend ten opzichte van de weg geörienteerd zijn. In de jaren '20 en '30 zijn aan de doorgaande weg hier en daar groepjes losstaande burgerwoningen neergezet. Na 1945 hebben deze nederzettingen zich nauwelijks meer ontwikkeld.
Ter Haar en **Ter Walslage** worden beide gevormd door een paar boerderijen waar de weg tussendoor slingert. **Ter Wisch** is iets groter. In het noorden wordt dit gehucht

begrensd door **Veerster Veldhuis** dat geen essenzwermdorp is, maar een groep moderne Oldambster boerderijen die haaks op de weg staan. **Laude** is het grootste gehucht uit deze serie. Behalve boerderijen en burgerwoningen uit de jaren '20 staat in Laude de coöperatieve melkfabriek "Sellingen en omstreken" uit ca. 1925 (invent.nr. 54). **Ter Borg** is een verzameling van vijf Westerwoldse boerderijen die tussen de hoofdweg en de Ruiten A gelegen zijn (invent.nrs. 55-60). Dit esgehucht is aangewezen als beschermenswaardig dorpsgezicht (Streekplan 1985).

Ten noorden van Sellingen, richting Vlagtwedde liggen in het stroomdal van de Ruiten A opnieuw een serie gehuchten. Van zuid naar noord zijn dit : Leemdobben, Rijsdam, Lammerweg, Jipsinghuizen en Plaggenborg, Weende, Ellersinghuizen, Wollinghuizen, Renneborg en Vlagtwedder Veldhuis. Ten noorden van Vlagtwedde ligt Veele.
Uit deze rij zijn Jipsinghuizen, Weende, Ellersinghuizen, Wollinghuizen en Veele essenzwermdorpen die in de 17e eeuw zijn ontstaan. Evenals de esgehuchten ten zuiden van Sellingen bestaan deze nederzettingen uit een verzameling boerderijen van het Westerwoldse- en het krimptype (d.w.z. groter dan een arbeiderswoning van het gelijknamige type). De panden zijn verschillend ten opzichte van de weg gesitueerd. In de noordelijke esgehuchten komen veel "moderne" Oldambster boerderijen voor die in de jaren '20 en '30 zijn gebouwd (zgn. moderne Oldambster type). In dezelfde periode zijn bovendien burgerwoningen en wat winkels tussen de bestaande bebouwing neergezet. Opvallend is dat na de Tweede Wereldoorlog veel panden zijn vervangen of vernieuwd.
Jipsinghuizen is het grootste van deze groep esgehuchten. Op de splitsing van de hoofdweg ligt een nederzetting die zich eerst langs de weg naar Vlagtwedde ontwikkelt en later, vanaf de jaren '10, langs de weg naar Wollinghuizen. Tussen deze twee wegen stroomt de Ruiten A. In het oudste gedeelte staan Westerwoldse boerderijen (invent.nr. 83 en 84), terwijl langs de weg naar Wollinghuizen veel woonhuizen uit de periode 1910-1940 staan. Op de splitsing staat een tramhuis van de voormalige Trammij. Oostelijk Groningen (ca. 1920, invent.nr. 81). **Plaggenborg** ligt in het oostelijke deel van Jipsinghuizen. Hier staat een openbare lagere school uit 1910 (invent.nr. 80).
Als men de oostelijke weg in noordelijke richting volgt, belandt men in **Wollinghuizen** en als men de westelijke route neemt in **Weende** en **Ellersinghuizen**. Deze drie esgehuchten zijn kleiner in omvang dan Jipsinghuizen. De bebouwing van Wollinghuizen bestaat grotendeels uit boerderijen, de andere twee hebben iets meer burgerwoningen.
Veele ligt langs de weg Vlagtwedde-Wedde. De bebouwing staat hier langs de weg verspreid. De structuur van dit

esgehucht is rigoreus veranderd door de aanleg van het Mussel A-kanaal dat het dorp in tweeën splitst. Van de bebouwing uit de periode 1850-1940 is in Veele niet veel overgebleven. Tijdens de bevrijding in april 1945 is bij de brug over het Mussel A-kanaal, nu de Rolinbrug genoemd, hard gevochten, waarbij een groot deel van de omliggende panden is verwoest.
De overige gehuchten, Rijsdam, Leemdobben en Lammerweg ten zuiden van Jipsinghuizen en Renneborg en Vlagtwedder Veldhuis ten noorden van Wollinghuizen liggen alle langs de doorgaande weg.
Rijsdam ligt ten westen van weg naar Vlagtwedde, aan de Ruiten A. Vroeger zou het nog de funktie van een redoute hebben gehad, maar hiervan zijn geen aanwijzingen meer aanwezig. De bebouwing bestaat uit boerderijen van het grote krimp- en het moderne Oldambster type en woonhuizen uit de jaren '30 die gespreid gesitueerd zijn. De bebouwing van **Leemdobben** en **Lammerweg** komt overeen met die van Rijsdam. In Lammerweg liggen de panden iets achteruit. In **Renneborg** en **Vlagtwedder Veldhuis** varieert de bebouwing van boerderijen van het Westerwoldse en het moderne Oldambster type, tot arbeiderwoningen van het krimpjestype en burgerwoningen uit de jaren '30. Ze zijn vaak schuin ten opzichte van de weg geplaatst. In alle vijf gehuchten zijn veel panden vervangen of verbouwd.

Ten oosten van Vlagtwedde liggen een viertal gehuchten die zijn ontstaan langs de weg naar Bourtange-Rijksgrens, te weten Weite, Stobben, Stakenborg en Abeltjeshuis. Deze landweg was vroeger de enige verbinding door het veen en het moeras naar de vesting Bourtange.
Weite is van deze vier de jongste. Het gehucht ligt op de kruising vam het Ruiten A-kanaal en de landweg. De bebouwing is vrij jong en bestaat uit moderne Oldambster boerderijen met daartussen enkele burgerwoningen uit de jaren '20. In het westen staat een Gereformeerde kerk met pastorie uit 1920 in neo-ecclecticistische stijl (invent.nr. 136).
Stobben en **Stakenborg** vertonen grote gelijkenis met elkaar. Beide gehuchten zijn gesitueerd aan de landweg die licht slingert en aan weerszijden met bomen is beplant. Langs de weg staan boerderijen van het Westerwoldse en het moderne Oldambster type en arbeiderswoningen van het krimpjestype. Alle zijn evenwijdig aan de kavel geplaatst. Doordat de weg slingert, verschuiven de panden ten opzichte van elkaar.
Abeltjeshuis ligt op de grens met Duitsland. Tot 1945 heeft hier de gelijknamige herberg-boerderij gestaan die tijdens de bevrijding in 1945 is verwoest. Nu bestaat het gehucht uit een paar ontginningsboerderijen uit de jaren '30.

Ontginningsnederzettingen

De laatste groep gehuchten in de gemeente Vlagtwedde is die van de ontginningsnederzettingen, soms heideontginningsdorpen genoemd. Vooral in de periode 1900-1940 worden de woeste gronden aan weerszijden van het stroomdal van de Ruiten A ontgonnen en ontstaan hier gehuchten. Globaal kan er een onderscheid worden gemaakt in drie gebieden:

- het gebied ten westen van de weg Ter Apel- Vlagtwedde en de Ruiten A
- het gebied ten oosten van het Ruiten A-kanaal en ten zuiden van Bourtange
- het gebied ten noorden van Bourtange.

In het westen liggen van zuid naar noord : Sleggekampen, Lauder Zwarteveen, Borgerveld, Borgertange, Sellingerbeetse, Sellinger Zwarteveen, Jipsingboertange, Weenderveld en Harpel.

Uit deze rij zijn **Borgerveld, Borgertange** en **Sellinger Zwarteveen** ouder dan de rest. Ze zijn ontstaan rond 1900 en bestaan uit verspreid liggende veenarbeidershuizen van het krimpjestype.
Sleggekampen, Lauder Zwarteveen en **Weenderveld** hebben een zelfde soort bebouwing, maar zijn iets jonger. Bovendien liggen hier enkele moderne Oldambster boerderijen. Sellingerbeetse, Jipsingboertange en Harpel zijn grotere nederzettingen met een dorpskern.
Sellingerbeetse is gelegen aan twee wegen waaraan boerderijen en woonhuizen uit de jaren '20 en'30 liggen. Hiertussen staat een enkele arbeiderswoning van het krimpjestype. Op de kruising staan een school (afgebroke) met meesterwoning (ca.1920, invent.nr. 63 en 64) en een Hervormde Kapel uit 1925 met Amsterdamse School-elementen (invent.nr. 65). Na 1945 zijn veel panden vernieuwd.
Jipsingboertange is het grootste heideontginningsdorp in dit gebied. Het is gelegen langs de Jipsingboertangerweg die vanaf Jipsinghuizen naar het westen loopt. Aan deze weg ligt de bebouwing verspreid. Deze bestaat uit boerderijen en stroken burgerwoningen uit de jaren '20 en '30. Hiertussen staat een dorpsschool uit ca. 1925 (verbouwd, invent.nr. 76). Na de Tweede Wereldoorlog is ter hoogte van de Bosweg een kleine woonwijk aangelegd en veel bebouwing vernieuwd.
Harpel is iets kleiner en ligt evenals Sellingerbeetse op een splitsing. De bebouwing is hetzelfde als in de vorige twee nederzettingen. Nabij de splitsing staan een een Chr. lagere school uit 1919 en een dorpshuis uit dezelfde periode, waar kerkdiensten werden gehouden

Het tweede gebied ligt tussen het Ruiten A-kanaal en de grens met Duitsland. Van zuid naar noord liggen hier : De Bruil, Laudermarke, Roelage, Wessingtange, Zuidveld, Over de Dijk, Wollingboermarke en Pallert. De bebouwing bestaat hier hoofdzakelijk uit ontginningsboerderijen

uit de jaren 1910-1940 en burgerwoningen uit dezelfde periode. Deze panden staan meestal haaks op de weg. In de wat oudere nederzettingen zoals Wessingtange, Wollingboermarke en Pallert wordt de bebouwing mede gevormd door kleine veenboerderijen van het krimpjestype.
De Bruil, **Laudermarke** en **Roelage** liggen ten noordoosten van Ter Apel. Roelage ligt, evenals Weite, aan het Ruiten A-kanaal. **Zuidveld**, **Over de Dijk** en **Wessingtange** liggen ter hoogte van Laude en Sellingen. Over de Dijk ligt op het tracé van de oude leidijk. In de jaren '20 heeft men in het kader van de werkverschaffing dit gebied ontgonnen en zijn hier een serie boerderijen gebouwd. **Wollingboermarke** en **Pallert** liggen ten zuiden van Bourtange en zijn van hieruit ontstaan.
De meeste gehuchten uit deze groep zijn nauwelijks veranderd na 1945. Wel zijn er hier en daar wat panden vernieuwd of bijgebouwd.

De derde en laatste groep gehuchten ligt ten noorden van Bourtange en bestaat uit : Poldert, Hebrecht en Rhederveld. Het zijn allemaal jonge ontginningen.
In **Poldert**, dat het oudst is, liggen voornamelijk veenarbeidershuizen van het krimpjestype. Hebrecht en Rhederveld zijn beide in de jaren '10-'30 ontstaan.

Hebrecht is door de Landbouwmij. Westerwolde ontgonnen, die er in 1916 dertien boerderijen neerzet (invent.nr. 142 en 143). Deze boerderijen zijn niet van het moderne Oldambster type zoals dan gewoonlijk in deze streek worden gebouwd, maar van een type waarbij het voorhuis inpandig is en dezelfde breedte heeft als het schuurgedeelte. De boerderijen staan op een regelmatige afstand van elkaar en hebben de nokrichting haaks op de weg. Omdat de struktuur en de bebouwing in Hebrecht in goede staat verkeren (één boerderij is vervangen) en deze nederzetting een typisch voorbeeld is van de ontginningen na de eeuwwisseling, wordt Hebrecht als tweede bijzonder gebied in de gemeente Vlagtwedde aangeduid (zie paragraaf 6.2).
Rhederveld, dat ook gedeeltelijk in de gemeente Bellingwedde ligt, is iets later ontgonnen dan Hebrecht. Omdat hier niet één maatschappij aan het werk is geweest zijn de boerderijen verschillend van vorm. De weg waaraan ze liggen, de J. Buiskoolweg, is na de ontginning op een experimentele wijze beplant met o.a. hulst, rhododendrons, berken en forsythia. Deze werden gekocht bij de Boskoopse kwekers die het in de jaren '30 economisch niet voor de wind ging. De gronden en gebouwen in dit gebied waren in eigendom bij de familie de Clerq uit Bloemendaal.

6 Inventarisatie stedebouw en bouwkunst

De inventarisatie van stedebouw en bouwkunst heeft als doel inzicht te krijgen in de stedebouwkundige ontwikkelingen die binnen de gemeente hebben plaatsgevonden en in wat er aan waardevolle structuren, complexen en objecten bewaard is gebleven.

De inventarisatie bestaat uit een stedebouwkundig veldonderzoek en een inventarisatie van de bouwkunst.

6.1 Stedebouwkundig veldonderzoek

Door middel van een stedebouwkundig veldonderzoek worden de globale bevindingen over de ontwikkelingen binnen de verschillende kernen in de gemeente geverifieerd. Wanneer er in een nederzetting in de periode 1850-1940 een noemenswaardige ruimtelijke ontwikkeling heeft plaatsgevonden wordt deze op basis van een stedebouwkundige typologie in kaart gebracht. De stedebouwkundige typologie kent een hoofdindeling naar oorspronkelijke functie en ruimtelijke opbouw. Ze onderscheidt de volgende gebieden:

1 stedelijk ingerichte gebieden
1.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)
1.2 stedelijke villagebieden

2 niet-stedelijk ingerichte gebieden
2.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)
2.2 tuinwijkachtige ontwikkelingen (functie: wonen)
2.3 villagebieden (functie: wonen)

3 gebieden zonder woonfunctie
3.1 industriegebieden (functie: industrie/bedrijvigheid/handel/verkeer)
3.2 groene gebieden (functie: openluchtrecreatie, begraafplaatsen etc.)

andere aanduidingen:
-lineaire ontwikkelingen (functie: gemengd of wonen)
-bestaande kern voor 1850
-gereconstrueerd gebied
-hoofdinfrastructuur

In de gemeente Vlagtwedde heeft, met uitzondering van het A.G.O.-dorp in Ter Apel, in geen van de dorpen een vermeldenswaardige uitbreiding plaatsgevonden. Er was slechts sprake van verdichting langs het in 1850 al aanwezige stratenpatroon en/of uitbreiding langs bestaande (doorgaande) wegen. Om deze reden is de toepassing van de stedebouwkundige typologie achterwege gelaten.

6.2 Gebieden met bijzondere (stedebouwkundige) waarden

Op basis van de locale inventarisatie en het stedebouwkundig veldonderzoek kan worden besloten een bepaald gebied als 'bijzonder' aan te duiden. Een dergelijke waardering heeft als doel enig onderscheid aan te brengen in de aard en kwaliteit van de grote hoeveelheid bebouwd oppervlak in de periode 1850-1940. Om zo'n gebied aan te kunnen duiden zijn de volgende criteria ontwikkeld:

1 intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit
2 bijzondere historische betekenis
3 stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving
4 gaafheid (van de onder 1 t/m 3 genoemde kwaliteiten)
5 zeldzaamheid (van de onder 1 t/m 3 genoemde kwaliteiten)

In de gemeente Vlagtwedde zijn twee gebieden met bijzondere waarden aangeduid. Het eerste ligt in Ter Apel, te weten A.G.O.-dorp; het tweede ligt ten noordwesten van Bourtange, namelijk Hebrecht.

Gebied 1 : Het A.G.O.-dorp in Ter Apel

Direct na de aanleg van het Ruiten-A-kanaal (in Ter Apel ca.1911-1912) vestigen zich nabij de monding van dit diep in het Terapelkanaal enkele industrieën. Eén ervan is de A.G.O.-fabriek, een bedrijf dat houten instrumenten vervaardigt ten behoeve van de textielindustrie. Rond 1915 vestigt dit bedrijf zich aan de noordzijde van het Ruiten-A-kanaal en ten zuidoosten van het kloosterterrein.

Voor de werknemers van de A.G.O.-fabriek is naast het werkterrein een eigen wijk aangelegd, het A.G.O.-dorp. De opzet van het plan is vrij eenvoudig. Aan het diep staan drie villa's bestemd voor de directie. Hierachter, tussen de fabriek en het bos, ligt een eenvoudig stratenpatroon waaraan ca. 90 arbeiderswoningen zijn gebouwd. Vanaf het kanaal loopt de hoofdroute, de A.G.O.-straat, die een bocht naar het westen maakt en tenslotte aansluit op de Schotslaan. Ongeveer parallel aan en ten westen van deze weg ligt een tweede straat, de Molen-A-laan die door twee dwarsstraten met de A.G.O.-straat verbonden wordt. Langs deze vier straten zijn dubbele arbeiderswoningen gebouwd van één verdieping hoog met kap. Alleen de A.G.O.-straat is aan weerszijden bebouwd.

Alle woningen, zowel de villa's als de arbeiderswoningen, hebben een grote tuin. Dit gegeven en de ligging aan de rand van het bos geven het A.G.O.-dorp het karakter van een tuindorp. Een deel van de uitleg, de Molen-A-laan en de dwarsstraten, is pas na 1945

VLAGTWEDDE
BIJZONDER GEBIED 1
A.G.O.-DORP

gebouwd. De resterende bebouwing dateert van voor de Tweede Wereldoorlog. Het A.G.O.-dorp verkeert nu nog in oorspronkelijke staat, hoewel enkele woningen zijn gerenoveerd. De A.G.O.-fabriek zelf is nu niet meer als zodanig in bedrijf.

Gebied 2 : Hebrecht

Door de aanleg van het kanalensysteem in Westerwolde (1911-1917) is niet alleen de ontwatering van het gebied verbeterd, maar is het gebied ook toegankelijker geworden. Met name het Ruiten-A-kanaal heeft een impuls gegeven aan de ontginning van het gebied dat tussen dit kanaal en de grens met Duitsland gelegen is.

In de jaren '10 koopt de Landbouwmaatschappij Westerwolde, opgericht door de familie De Clercq, ten noordwesten van Bourtange een stuk grond, Hebrecht genaamd, en gaat dit vervolgens ontginnen. Door het gebied worden wegen aangelegd. Ontginningsas is de van oost naar west lopende H. Prinsenweg. In het oosten sluit deze aan op de J. Buiskoolweg en in het westen op de Oude Veendijk. In het westen splitst zich bovendien de S.W. de Clercqweg in zuidelijke richting af die vervolgens bij Stobben op de weg Vlagtwedde-Bourtange uitmondt.

Rond 1930 moet Hebrecht opnieuw worden ontgonnen. Op ± 70 cm diepte zitten storende, waarschijnlijk ijzerhoudende lagen die bij de eerste ontginning niet helemaal zijn weggehaald.

Het verkavelingspatroon staat haaks op de H. Prinsenweg. Langs de noordzijde van deze weg staat op elke kavel een boerderij. In totaal zijn het er elf. De twaalfde ligt in de bocht van de S.W. de Clercqweg naar het westen. De boerderijen staan haaks op de weg en hun noklijn is evenwijdig aan de kavelrichting georiënteerd. De boerderijen hebben allemaal een nummer en zijn niet van het moderne Oldambstertype, zoals in die tijd gewoonlijk worden gebouwd, maar van een experimenteel type. Het voorhuis is inpandig en heeft dezelfde breedte als het schuurgedeelte. Elke boerderij onderscheidt zich van de andere door een eigen variant, bijvoorbeeld een veranda of een andere daklijn.

Omdat de structuur en de bebouwing van Hebrecht in goede staat verkeren (één boerderij is afgebrand en vervangen), geldt Hebrecht als een representatief voorbeeld van de 20e-eeuwse ontginningen in het oostelijke deel van Westerwolde. Bijzonder is dat in dit geval in één keer een serie boerderijen door een ontginningsmaatschappij zijn neergezet. In het Streekplan van de provincie Groningen (1985) is Hebrecht aangewezen als beschermenswaardig dorpsgezicht.

VLAGTWEDDE
BIJZONDER GEBIED 2
HEBRECHT

Criteria voor aanduiding van gebieden met bijzondere waarden

Criteria :	Gebied 1	2
I. Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit, zoals :		
1. kwaliteit van het ruimtelijk concept		
2. betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/ voorzieningen	+	+
3. betekenis vanwege architectonische/ architectuur-historische kwaliteiten		
4. betekenis vanwege specifieke vorm voor specifiek functionele ontwikkeling.	+	+
II. Bijzondere historische betekenis, zoals :		
1. structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijk uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling	+	+
2. betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken	+**	
3. betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering).	+	+
III. Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals :		
1. betekenis als onderdeel van een groter geheel	+	
2. Betekenis vanwege ruimtelijke relaties met de omgeving		+
3. Betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel.	+	
IV. Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)	+	+
V. Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)	+*	+

* op regionale schaal
** op locale schaal

6.3 Inventarisatie van de bouwkunst

De inventarisatie van de bouwkunst heeft als doel de (meest) kenmerkende objecten en complexen voor de ruimtelijke, functionele en architectuur-historische ontwikkelingen in de periode 1850-1940 vast te leggen. Essentieel voor de inventarisatie is dat ze `breed' wordt uitgevoerd. Omdat er in de periode 1850-1940 erg veel gebouwd is heeft de Rijksdienst voor Monumentenzorg als uitgangspunt geformuleerd dat er bij de selectie van objecten/complexen sprake moet zijn van een "herkenbare mate van representativiteit voor de cultuurhistorische ontwikkelingen van de betreffende bouwperiode in de ruimste zin van het woord".

Om het wat overzichtelijker te maken is voor de inventarisatie in de provincie Groningen een onderscheid gemaakt tussen twee categorieën objecten/complexen:

1 die objecten/complexen die een sociaal, economisch of cultuur-historisch belang vertegenwoordigen. Binnen deze categorie vallen objecten/complexen als fabrieken, scholen, kerken, bruggen, boerderijen etc.

2 die objecten die een representatief beeld geven van de **woon**bebouwing in de verschillende gemeenten.
Daarnaast kan er bij beide categorieën sprake zijn van een extra, de architectonische kwaliteit betreffende, waardering.

Als algemene regel bij de selectie van deze twee categorieën bouwwerken geldt dat ze **gaaf** moeten zijn. Dat wil zeggen, er mogen aan het bouwwerk geen ingrepen hebben plaatsgevonden die het in zijn grondvorm hebben aangetast. (Gaaf betekent dus niet per se: goed onderhouden.) Er zijn natuurlijk uitzonderingen op de regel. Het gaat dan om voorbeelden van objecten/complexen die zeer schaars zijn in de provincie als geheel of in de gemeenten afzonderlijk. Bij dergelijke voorbeelden wordt het criterium gaafheid vervangen door dat van schaarsheid/zeldzaamheid.

Voor het herinrichtingsgebied Oost-Groningen is in de periode 1981-1990 door de heren E. Degenhart-Drenth en E. Stanhuis een inventarisatie van de bebouwing uitgevoerd. De resultaten hiervan zijn verschenen in het vijf delen tellende rapport "Registratie cultuurhistorisch waardevolle objecten". Het M.I.P.-Groningen heeft deze gegevens overgenomen en voorzover nodig gewijzigd en aangevuld.

Literatuur

- Boer, J. de, Dorpen in Groningen, PPD Groningen 1987.
- Boer Sap, S. de, Spoorwegen in Groningen, Groningen 1987.
- Hartsema, D. en Mollema, W., Met de boderijders naar Groningen, Bedum 1987.
- Herinrichtingscommissie, Sectoradvies Cultuurhistorie voor het deelgebied Westerwolde, Groningen 1984.
- Hiskes, J.W., Westerwolde, 's-Gravenhage 1984.
- Hofstee, E.W., Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930, Wageningen 1985.
- Klomp, R.G., De Eerste Groninger Tramway Maatschappij, Stadskanaal 1980.
- Kultuurhistorie en Fysische Geografie Westerwolde, PPD Groningen, 1982.
- Muntinga, J.E., Het landschap Westerwolde, Groningen, 1945.
- Provinciale Almanak van Groningen, 1985.
- Schroor, M., De landelijke lijn. Kavelpatronen en lineaire elementen in het groninger landschap, cultuurhistorisch bekeken, PPD Groningen, 1985.
- Snijders, F., Fysische geografie van de provincie Groningen, PPD Groningen, 1985.
- Zandbergen, H. e.a., De stoomtram van Drenthe en Oost-Groningen, Rotterdam 1984.

Kaarten

- Kuyper, J., Gemeente-atlas van de provincie Groningen, Leeuwarden 1867, Hugo Suringar ed., 1:75.000.
- Kater Tz.J., Kaart van alle bevaarbare vaarten en kanalen in de provincie Groningen, ca. 1850, 1:100.000.
- Topografische kaart, 1853, 1:50.000.
- Topografische kaart, 1902, 1905, 1:25.000.
- Topografische kaart, 1932,1933,1934,1935, 1:25.000.